

Срђан Пириватрић, др, виши истраживач

Византолошки институт – Српска академија наука и уметности

ПОЛИТИЧКИ ОКВИРИ СРПСКО-БУГАРСКИХ КУЛТУРНИХ И КЊИЖЕВНИХ ВЕЗА У КОНТЕКСТУ ВИЗАНТИЈСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ. НЕКОЛИКО ЗАПАЖАЊА О ЧИНИОЦИМА КУЛТУРНОГ РАСПРОСТИРАЊА

Резиме. У тексту су изнета нека основна запажања о политичким оквирима српско-бугарске културне узајамности тј. хипотетички је сагледана могућа улога политичких односа као чиниоца културног распрострања у оквирима византијске цивилизације, с обзиром на променљиву црквену јурисдикцију и праксу одређеног богослужбеног обреда, римског или византијског. Као начелно повољни оквири за процесе српско-бугарског културног распрострања – тј. деловању кирилометодијевске традиције у ширем смислу – сагледавају се: – у раној фази односа (приближно од 870. до 1019. године) примери духовног и брачног сродства (Петар и Симеон, Самуило и Владимир), кратак период могуће црквене јурисдикције Бугарске над делом српских области (после 923. године), постојање контактне зоне као што је област града Раса (од краја 9. века), посебно после установљења епископије; у међуфази (од 1019. до 1235. године) то се углавном своди на деловање српског владара у Расу као ктитора и покровитеља Цркве у оквирима Охридске архиепископије (последња трећина 12. века); у каснијој фази (после 1219. односно 1235. године) основни повољан оквир представља црквена реорганизација у заједницу помесних православних аутокефалних Цркава која укључује Српску и Бугарску цркву, као и релативно бројни примери брачног сродства српских и бугарских владара, који се интензивирају почев од краја 13. века и задржавају своју важност до времена турских освајања (посебно значајна је епоха Стефана Душана и Ивана Александра), када политички оквир српско-бугарске узајамности нестаје.

Кључне речи: српско-бугарска узајамност, културно распрострање, кирилометодијевска традиција, црквена јурисдикција, духовно сродство, брачно сродство, Рас, Охридска архиепископија

Разматрање политичких оквира српско-бугарских културних и књижевних веза у контексту византијске цивилизације односи се на питање међусобне везе политичких односа и културног распрострањања тј. акултурације и културне размене, коју, у највећем броју случајева, није могуће јасно уочити.¹ Разуме се да, на хипотетичкој равни, палета одговора може бити широка – од тога да је културна размена могла бити чврсто везана за политичке односе, да су је они могли поспешивати, да су је могли отежавати или онемогућавати, као и да се она могла одвијати и независно од њих.² О српско-бугарским политичким односима и о културној узјамности у контексту византијске цивилизације – а то значи негде од половине 9. па до краја 14. века, када падом Трновског и Видинског царства нестаје бугарска државност – недовољно се зна да би се, у оквирима понуђених образаца или изван њих, на постављена питања пружили прецизнији одговори. Проучаваоци и познаваоци српско-бугарских политичких и културних веза, укључујући и књижевне, знају да је разлог томе најпре релативна оскудност извора, макар када је премодерна епоха у питању. Она, међутим, само донекле оправдава чињеницу да српско-бугарска то јест бугарско-српска узјамност до сада још увек нису обухваћени једним општим погледом, као резултатом појединачних или колективних напора, за који би се најпре очекивало да потекне из академских кругова једне или друге заинтересоване средине или обе заједно, у оквирима неког заједничког српско-бугарског или бугарско-српског подухвата. Њих је, мада тематски и хронолошки ограничених, у последњих тридесетак година било у неколико наврата, и они су свакако важан прилог неком свеобухватнијем погледу на тему од заједничког интереса у времену које долази, за шта су се, уосталом, организатори и протагонисти ових академских окупања, а међу њима уредници овог издања и писац ових редова, и сами залагали.³ С

¹ OBOLENSKY, D. *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, London 1971, в. посебно поглавље „Чиниоци културног распрострањања“; в. такође AVENARIUS, A. *Das byzantinische Kultur und die Slawen. Zum Problem der Reception und Transformation (6. bis 12. Jahrhundert)*, München-Vienna 2000.

² Недавно је у сличном оквиру разматрана улога византијског цара у постанку тзв. византијског културног наслеђа у Југоисточној Европи, в. PIRIVATRIĆ, S. *The Byzantine Emperor and Byzantine Heritage in Southeastern Europe (7th-13th centuries)*. Remarks on the imperial role in processes of acculturation. – In: *Byzantine Heritage in South-Eastern Europe in the Middle Ages*, I, ed. A. TIMOTIN, S. PIRIVATRIĆ, O. IACUBOVSCI, Bucharest 2022, pp. 21–36.

³ *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*. Сборник статии от българско-србски симпозиум 14-16 септ. 2003, eds. В. ГЮЗЕЛЕВ, А. МИЛТЕНОВА, Р. СТАНКОВА, София 2005; *Зборник радова Византолошког института САНУ* 46, 2009, ур. Љ. МАКСИМОВИЋ, садржи део радова са научне конференције Српско-бугарска узјамност у византијском свету

друге стране посматрано, када је реч о расположивим изворима, њихов данас постојећи корпус ипак омогућава да се на тему двостраних односа и узајамности утврде бројне чињенице и оцртају њихови магистрални токови, што је основа за конструкцију једне опште представе о њима, макар она у значајним сегментима била и непотпуна. Намера нам је да у овом тексту изложимо основна нека запажања о политичким односима као чиниоцу културног распрострањања, у контексту одређене црквене јурисдикције и одговарајућег богослужбеног обреда.

Први трагови српско-бугарских политичких веза срећу се управо у једном репрезентативном византијском оквиру, у познатом спису *О народима* Константина Порфирогенита.⁴ Подаци о међусобним односима до половине 10. века, у чије детаље нећемо улазити, представљени су уз важан идеолошки нагласак на непрекинутој потчињености Срба Римљанима тј. Византинцима, односно непотчињености Бугарима.⁵ У општим цртама, почетни период добрих и пријатељских српско-бугарских односа сменио је период наизменичних конфликтних и пријатељских односа. Према историјској анамнези коју уз византијску геополитичку слику спољног света на половини 10. века пружа овај текст јединственог карактера и значаја, Срби улазе у византијско царство и постају хришћани за време цара Ираклија, док за Бугаре она изостаје, из разлога који измичу сасвим поузданом објашњењу. Србима и српским областима посвећена су одређена поглавља списа, као уосталом и многим другим народима суседним Царству или посебно значајним за њега, док је о Бугарима тако организованог наратива нема.⁶ Како год било, у време када је на византијском двору уобличена драгоцен археологија српско-бугарских односа, они су већ били добили свој основни културни оквир, најпре кроз процесе евангелизације и покрштавања, а потом и стварања словенске црквене културе кроз дело Светих Седмочисленика – Свете браће Ћирила и Методија и њихових најближих ученика, Светих Климента, Наума, Горазда, Саве и Анђелара.⁷

XIII века; *Гласови и слике. Облици комуникације на средњовековном Балкану (IV–XIV век)*, ур. С. БОЈАНИН, Љ. МИЛАНОВИЋ, М. ЦВЕТКОВИЋ, Београд 2020.

⁴ *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, ed. G. MORAVSCZIK, Washington 1967 (= DAI).

⁵ DAI, cap. 32, p.155 sq, посебно p. 160.

⁶ DAI, cap. 29, 30, 32, 33, 34, 35, 26, p. 123-145, 153-165; в. КОМАТИНА, П. *Константин Порфирогент и рана историја Јужних Словена*, Београд 2021.

⁷ *Κύριλλος και Μεθόδιος: Το Βυζάντιο και ο Κόσμος των Σλάβων*, ed. Α.

ΔΕΛΝΚΑΡН, Διεθνές Еπιστημονικό Συνέδριο, 28-30 Νοεμβρίου 2013, Θεσσαλονίκη 2015; ГЮЗЕЛЕВ, В. *Покръстване и християнизация на Българите*, София 2006; БОЖИЛОВ, И. *История на средновековна България*, Том II, Християнска България, София 2017, с. 4–42; КОМАТИНА, П. *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, Београд 2014, с. 261–285.

Треба да на овом месту изложимо једно начелно запажање. Разуме се да је питање богослужбеног језика у начелу спадало у компетенцију поглавара великих и древних црквених престола, пре него месних архијереја, али је у вези са њим битан био и став политичких власти, као покровитеља или противника одређене богослужбене праксе и традиције, али и чиниоца у деловању одређене црквене јурисдикције. Локалне политичке власти, опште је познато, одлучујуће су утицале на судбину првобитне, моравске традиције словенског богослужења римског обреда, на њено стварање и на њено укидање у Моравској. Локалне политичке власти у Бугарској су, исто тако, најпре ту традицију прихватиле, а она је потом преобликована у словенско богослужење византијског обреда и надограђена. Недавно су ове две традиције таксономиране, према личностима својих протагониста, као Методијев корпус и Климентов корпус.⁸ Такође, у вези са улогом локалних политичких власти, римски папа тражио је од српског кнеза да Србија, позивајући се на њену традиционалну припадност подручју римске јурисдикције, буде у архиепископији Паноније, обновљеној тј. установљеној 870. године, чији је први поглавар био сам Свети Методије.⁹ Није познато да ли је српски кнез одговорио на папин захтев, али је са ове тачке јасно да је проблем јурисдикције морао бити посебно значајан у конкретном тренутку. Припадност архиепископији Паноније отвара је могућност за рану рецепцију словенске богослужбене традиције римског обреда, тј. богослужбених текстова глагољичког Методијевог корпуса у српском простору, али о томе, као што је познато, није остало непосредног сведочанства.¹⁰ Исто важи и за наредни период, када се ефемерна архиепископија Панонија угасила, а српске области се, по свему судећи, вратиле под окриље римске јурисдикције, конкретно Сплитске архиепископије.

⁸ ПЕНТКОВСКИЙ, А. М. Славянское богослужение византийского обряда и корпус славянских богослужбных книг в конце IX – первой половине X веков. – *Slovéne* 2, 2016, с. 54–120; ПЕНТКОВСКИЙ, А. М. Славянское богослужение и церковные организации в сербских землях в X–XII веках. – У: *Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви*, ур. М. РАДУЈКО, Београд – Беране 2016, с. 35–61.

⁹ КОМАТИНА, П. *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, с. 254.

¹⁰ САВИЋ, В. Рани старословенски језик и српска редакцијска писменост нарочито с освртом на *џ* и *Ѣ*. – У: *Ђурђеви ступови и будимљанска епархија*, ур. Б. ТОДИЋ, Беране – Београд 2011, с. 155–169; ПИРИВАТРИЋ, С. Ђирило-методијевске традиције и српске области пре постанка аутокефалне цркве у краљевству Немањића 1219. године. – У: *Свети Ђирило и Методије и словенско писано наслеђе (863–2013)*, ур. Ј. РАДИЋ, В. САВИЋ, Београд 2014, с. 103–107.

У разматрању могуће ране рецепције словенских кирилометодијевских традиција од значаја је склапање мира и кумства Петра и Симеона, српског и бугарског владара, приближно 897–898. године.¹¹ Чињеница да су српски и бугарски владар постали духовни сродници – без обзира на контекст и детаље догађаја о којима намеравамо да нешто више кажемо другом приликом – отвара одређена питања, унеколико карактеристична за шири проблем везе политичких и културних односа. Истичемо их управо стога што на њих није могуће дати поуздан одговор: где је обављен обред и у оквиру које јурисдикције, тј. по ком богослужбеном поретку, римском или византијском, а у вези с тим и по ком требнику, латинском, грчком или словенском?

У вези са односима српског и бугарског владара и склопљеним кумством, вреди поставити питање да ли је успостављено духовно сродство подстакло ширење словенских богослужбених текстова из бугарских књижевних средишта у Преславу и Охриду, најпре као дела Методијевог, а потом и Климентовог корпуса?¹² Поставља се, у вези с тим, и питање у којој је мери граница јурисдикција тј. различитих обреда била препрека за културно распрострањавање, тј. колика је била стварна заинтересованост за преузимање богослужбених текстова међусобно различитих обреда? Ово начелно питање заснива се на представи о релативно стабилним и реалним границама црквене јурисдикције, које се, као и њихове мање или више трајне промене, могу реконструисати у ограниченом територијалном и хронолошком сегменту.¹³ С друге стране, постојећи словенски богослужбени текстови могли су релативно лако бити прилагођени захтевима другачијег обреда, свакако лакше него да буду у целини преведени са римског односно византијског изворника. Као зона додира, што је у конкретним односима значило зону повременог конфликта али и могуће културне трансмисије, оцртава се град Рас са припадајућом облашћу и црквом Светог апостола Петра (касније Светих апостола Петра и Павла), данас у предграђу Новог Пазара у Србији, као својим најважнијим сакралним средиштем, чија се изградња данас датира у прве деценије 9. века и време српског кнеза Радослава.¹⁴ Бугар-

¹¹ DAI, сар. 32, р. 156.

¹² Нпр. један Бугарски месецослов, написан у време Михаила Бориса негде између 866. и 877. године, преузет је у српској средини, в. ТУРИЛОВ, А. А. *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян. Этюды и характеристики*. Москва 2012, с. 103–125.

¹³ ЖИВКОВИЋ, Т. *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004; НИКОЛОВА, Б. *Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV в.)*, София 1997; КОМАТИНА, И. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016.

¹⁴ MARKOVIĆ, M., VOJVODIĆ, D. *Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Ras*, Novi Sad 2021.

ско освајање Србије, последица бугарског похода из 923. или 924. године, окончано је доласком на власт кнеза Часлава – иначе потомка једног српско-бугарског брака – уз византијску помоћ, негде после склапања византијско-бугарског мира 927. године.¹⁵ Поставља се питање да ли је ефемерна бугарска власт била праћена и привременим укључењем Србије у црквену јурисдикцију Бугарске, као и да ли је могла имати последица у погледу распрострањања кирилометодијевске традиције?¹⁶ Бугарска власт је, како изгледа, и после обнове Србије остала у Расу и припадајућој области. Седиште рашке епископије, чији се први спомен везује за време цара Петра и подручје Бугарске цркве тј. Доростолске патријаршије, налазило се у цркви Светог Петра.¹⁷ Негде половином 10. века је, у подручју Сплитске архиепископије, основана Дубровачка архиепископија, чија се надлежност у залеђу Далмације простирала и на Захумље, Србију и Травунију.¹⁸ Оснивање епископије у Расу само је по себи повећало значај области као зоне додира две државе, Бугарске и Србије, две јурисдикције, бугарске и римске, и два литургијска обрасца, византијског и римског. Могуће је да су управо у овој зони постали текстови српских језичких карактеристика, за потребе византијског обреда, у оквиру новоуспостављене бугарске јурисдикције.¹⁹ Исто важи

¹⁵ DAI, cap. 32, p. 158–160.

¹⁶ Ефемерном бугарском влашћу над Србијом, а још пре деловањем рашке епископије у споменутој контактної зони могли би се нпр. објаснити трагови македонске глагољице у познијим ћириличким споменицима као што је то случај са натписом требињског жупана Грда, Поваљским натписом и ктиторским натписом бана Кулина, све из последње с краја 12. века, уп. СТАНИШИЋ, В. О старини једнојеровог правописа у словенској писмености. – У: *Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви*, ур. М. РАДУЈКО, Београд – Беране 2016, с. 302-303. За другачију могућност в. даљи текст.

¹⁷ Раса није набројан међу српским градовима у DAI, с. 32, а прикључен је архиепископији Бугарске, чији је опсег иначе одређен према ономе из времена Петра и Самуила, царским сигилијем из маја 1020. године. Уп. НИКОЛОВА, Б. *Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV в.)*; уп. КОМАТИНА, И. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, с. 83.

¹⁸ КОМАТИНА, И. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, с. 65–68.

¹⁹ Тим карактеристикама одговара глагољско Маријино јеванђеље, које чува трагове српске редакције из краја 10. или почетка 11. века, у подручју штокавског говора, в. ЯГИЧ, В. И. *Мариинское четвероевангелие с примечаниями и приложениями*, С. Петербург, 1883 (= *Codex Marianus Glagoliticus*, ed. V. JAGIĆ, Graz 1960); ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Ј. О формирању српске редакције старословенског језика. У: *Ђурђеви ступови и будимљанска епархија*, ур. Б. ТОДИЋ, Беране – Београд 2011, с. 43–51. С обзиром на српске језичке карактеристике

за епоху релативне и у детаљима – када је у питању српско-бугарска контактна зона – недовољно познате дестабилизације, изазване нестанком Бугарског царства 971. и устанком тзв. комитопула 976. који је у крајњем исходу приближно 997. године довео до његове обнове под Самуилом, наравно у несталним границама, праћене обновом Бугарске патријаршије у такође променљивим границама јурисдикције и неколиким селидбама њеног првосвештеника, све док се архијерејски трон није усталио у Охриду. Самуилово освајање српских области под Владимиром, чија је последица била и њихово брачно сродство јер је српски владар постао царев зет, значило је успостављање политичког оквира и породичних веза које су могле погодовати распрострањења културних утицаја, разуме се у локалној редакцији.²⁰ Најзад, питање реалности и функционалности граница јурисдикција као граница практиковања различитих обреда има значаја само за богослужбене текстове, али не и за праксу прагматичне писмености. Ни о њој нема конкретних трагова, иако тзв. Стројимиров печат даје извесну основу за претпоставку која би се иначе могла и логички успоставити, да су српски и бугарски двор међусобно саобраћали на ћириличном писму.²¹

Питање реалности политичких граница и граница црквене јурисдикције посебно је значајно у односу на прилике успостављене после дугогодишњих ратова којима је 1019. године освојено и укинуто Бугарско царство, а његова територија укључена у Византијско царство. Успон византијске моћи после освајања државе Самуилових наследника, запоседања његове територије, као и управна и црквена реорганизација која је уследила дали су, разуме се, нов оквир целокуп-

текста, подручје његовог настанка овог можда се може тражити на територији Србије или српских области како их половином 10. века представља Порфиригенит, чему треба додати и епископију и област Раса. Међутим, у питању је текст византијског богослужбеног обреда, а не римског, в. ПЕНТКОВСКИЙ, А. М. Славянское богослужение византийского обряда и корпус славянских богослужбных книг в конце IX – первой половине X веков, с. 61. То сужава претпостављено место настанка управо у споменутој зони српско-бугарског додира, уп. ПЕНТКОВСКИЙ, А. М. Славянское богослужение и церковные организации в сербских землях в X–XII веках, с. 53.

²⁰ Уп. МЛАДЕНОВИЋ, А. Српска редакција старословенског језика и употреба само танког јера у писању. – *Археографски прилози*, 19, 1998, с. 9-22. За политички оквир в. БОЖИЛОВ, И. *История на средновековна Българија...*, II, с. 159-192; ПИРИВАТРИЋ, С. Кнез Владимир и Диоклитија између Римско-византијског и Бугарског царства. У: *У спомен и славу Светог Јована Владимира*, књ. 6-1, ур. В. ЈОВОВИЋ, прот. Г. ПЕРОВИЋ, прот. В. ЏОМИЋ, Цетиње 2018, с. 13-41.

²¹ ŽIVKOVIĆ, T. The Goldean Seal of Strojimir. – *Историјски часопис*, 55, 2007, с. 23-29.

ном животу на простору Хемуса тј. Балканског полуострва, па и евентуалним српско-бугарским културним везама. Византијски цар основао је теме тј. управне јединице Бугарску и Србију, а Бугарску патријаршију чије је седиште било у Охриду реорганизовао је у Бугарску архиепископију.²² С обзиром на развој политичких прилика – Србија и Бугарска постале су – на краће или дуже време – интегрални део византијске државе као део управног система провинција – могло би се поставити питање рецепције оног дела кирилометодијевске традиције који је настао у некадашњој бугарској држави а потом био негован и надограђен у византијској архиепископији Бугарске, тј. Охридској архиепископији у српским областима, које су се у то исто време, сасвим или највећим делом, налазиле у области римске црквене јурисдикције. Ради се о корпусу чије је језгро недавно, такође према личности протагонисте, првог архиепископа Бугарске у Охриду после 1019. године, таксономирано као Јованов корпус.²³

После деценија релативне стабилизације, опште црквене и политичке прилике промениле су се у неколико важних корака. Најпре је узајамно изопштење легата римског папе и константинопољског патријарха 1054. године указало да односи два најзначајнија стара престола тзв. пентархије иду путем даљег отуђења, конфликта и схизме. Јачање римокатоличког српског краљевства под Михаилом и запоседање Раса који је негде после 1085. године освајањем одузет Царству и укључен у државу његовог сина Бодина, можда је за последицу имао и ефемерно укључење епископије у Барску архиепископију. У сваком случају, све и да је у трајању православне епископије у Расу било цезуре или не, област је приближно 1122. године поново дошла под власт Царства, као и у област православног архиепископа у Охриду.²⁴ У међувремену је област Раса постала и средишња област Србије, њено „стано место“, обележена сталним присуством православног византијског епископа којег је постављао охридски архиепископ, иначе изабраник

²² STEPHENSON, P. *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900 – 1204*, Cambridge 2000, p. 62 sq; КОМАТИНА, П. Србија и Дукља у делу Јована Скилице. – *Зборник радова византолошког института* 49, 2012, с. 159–184; БОЖИЛОВ И., *Историја на средновековна Бџлгария*, II, с. 194–220; PIRIVATRIĆ, S. Between Constantinople, Rome and Ohrid. Notes on the Church Organization in Serbian Principalities from 1019 to 1219. – In: *Κύριλλος και Μεθόδιος: Το Βυζάντιο και ο Κόσμος των Σλάβων*, ed. A. ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο*, 28–30 Νοεμβρίου 2013, Θεσσαλονίκη 2015, p. 655–664.

²³ ПЕНТКОВСКИЙ, А. М. Славянское богослужение византийского обряда и корпус славянских богослужебных книг в конце IX – первой половине X веков, с. 97.

²⁴ PIRIVATRIĆ, S. Between Constantinople, Rome and Ohrid, pp. 655–664.

византијског цара, и ефемерним присуством команданта византијског гарнизона, који је, како изгледа, напустио област приближно 1155. године или убрзо потом. Припадници главне гране владарске породице, потомци великог жупана Уроша I – Урош II, Белош и Деса, иначе сродници угарских краљева, чије је сестра Јелена била удата за краља Белу Слепог – по свему што се о њиховом животу може закључити рођени су и одрасли у крилу римокатоличке црквене јурисдикције, одатле извесно и незаинтересовани за богослужбену традицију византијског обреда. Међутим, међу обласним владарима тј. кнежевима из бочне гране, Стефан Немања је после 1155. године започео ктиторску делатност која се заснивала на сарадњи са надлежним епископима православне архиепископије у Охриду. За културну оријентацију средишње српске области пресудан је био силазак са историјске сцене генерације синова Уроша I и успон бочне гране, Завидиних синова, најпре Тихомира, а посебно, од 1166. године, његовог најмлађег брата Стефана Немање.²⁵ Први манастир чији је ктитор био Немања, Свети Никола (у данашњој Куршумлији у Србији) морао се у свом уставу ослонити на богослужбену традицију надлежне архиепископије у Охриду. Исто важи и за устав и богослужбени образац манастира Светог Ђорђа у Расу (Ђурђеви Ступови код данашњег Новог Пазара), саграђеног недалеко од рашке епископије.²⁶ Свакако, богослужбени образац византијског обреда у Охридској архиепископији, за који се може сматрати да је у језичком погледу морао бити хибрид грчког и словенског, није могуће реконструисати. Област Раса је током 12. века постала средиште писмености баштинећи, у појединим случајевима, богослужбене традиције велике древности, тачније моравске богослужбене традиције која је преузета у бугарску и била негована и у Охридској архиепископији, у чијој се јурисдикцији рашка епископија налазила.²⁷ Чињеница да је област Раса била у политичком и културном погледу средишња област државе, отварао је могућности њене посредничке улоге у погледу културног распрострањања.²⁸

²⁵ ПИРИВАТРИЋ, С. Стефан Немања у владарским хијерархијама свога времена. – У: *Владар, монах и светитељ: Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви и српска историја и култура (1113–1216)*, ур. М. РАДУЈКО, Београд 2016, с. 81–107, 100–104.

²⁶ ПЕНТКОВСКИЙ, А. М. Славянское богослужение и церковные организации в сербских землях в X–XII веках, с. 46–47.

²⁷ СУБОТИН, Т. Амфилохијеви фрагменти – сведочанство о богослужењу у Српској цркви у 12. веку. – *Црквене студије* 16/2, 2019, с. 571–584.

²⁸ В. нап. 12 и питање трагова македонске глаголице у познијим ћириличком споменицима.

У областима бивше бугарске државе кирилометодијевске традиције неговане су или преживљавале су у византијском политичком оквиру, али – за разлику од српских области – без подршке бугарске регионалне власти.²⁹ Устанак Петра и Асена 1185. године конституисао је тј. обновио ту власт у пуном капацитету царских амбиција. Обнова Бугарског царства подразумевала је и обнову Бугарске патријаршије, у Трнову као средишту устанка.³⁰ Ослањање на бугарске културне образце и наслеђе ранијег периода, оличено је у обнови или преносу култа Светог цара Петра, Светог Ивана Рилског, Свете Параскеве-Петке и других у престоно Трново.³¹ На први поглед сличне, опште културне прилике у српској и бугарској средини показују и неке значајне разлике, најпре спрам византијског политичког и културног чиниоца. Може се уопштено приметити да се српска акултурација византијских и византијско-словенских образаца одвијала у претежној атмосфери византијско-српске сарадње, док су се бугарска акултурација и обнова одвијале у претежној атмосфери византијско-бугарског конфликта.³² Обновитељи Бугарског царства су побуњеници и за византијске и за немачке савременике, а прећутно и за српске, без обзира на ефемеран српско-бугарски савез склопљен непосредно пре Трећег крсташког рата.³³ Улазак Калојана у унију са Римским папом и његово освајање неких епископија из подручја охридског архиепископа, најзад и самог Охрида, свакако је само усложнило прилике и представљало чинилац – питање је колико потенцијалног, колико стварног – конфликта. Карактеристичан је у том погледу пример бугарско-византијског антагонизма по питању култа Светог Димитрија Солунског после 1185. године,

²⁹ БОЖИЛОВ, И. *История на средновековна Бългaрия*, II, 194-220; ДОБЫЧИНА, А. 'Под одним ярмом' с Византией: болгары и болгарские земли в составе Византийской империи (1018-1185). – У: *Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов*, ед. А. НИКОЛОВ, София 2018, с. 476-497.

³⁰ *Великите Асеновци. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на Бългaрия и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия*, ред. П. ПАВЛОВ, Н. КЪНЕВ, Велико Търново 2016; Божиллов, И. *История на средновековна Бългaрия*, II, с. 282-304.

³¹ BILIARSKY, I. La translation des reliques à la capitale du second empire bulgare et les idées du pouvoir. – In: *Liturgica e agiografia tra Roma e Constantinopoli*, ед. К. STANTCHEV, St. PARENTI, Grottaferrata 2007, pp. 329-338.

³² PIRIVATRIĆ, S. The Byzantine Emperor and Byzantine Heritage in Southeastern Europe (7th-13th centuries), pp. 19-34.

³³ PIRIVATRIĆ, S. The alliance of Stefan Nemanja and his brothers with Peter and Asen. – *Bulgaria Mediaevalis*, 8, 2017, pp. 473-481.

али и српског држања у том спору, извесно на византијској страни.³⁴ У време све дубљег везивања српске владарске династије и државе за византијске обрасце, обележеног, између осталог, оснивањем аутокефалне архиепископије 1219. године, бугарска династија и патријаршија су у формалној унији са Римом, која је трајала до 1234. године. Гледано у оквирима шире слике кризе византијског света изазване читавим сплетом процеса на унутрашњем и спољном плану, чији је најизразитији учинак било рушење православног Римско-византијског царства 1204. године у расплету Четвртог крсташког рата, то није могао бити повољан политички тј. црквено-политички и еклесиолошки оквир за културну размену уопште, па ни за књижевне везе. Таквом запажању би се могла додати и чињеница да се политички српско-бугарски односи – после кратких епизода у односима Стефана Немањића и Калојана у вези са свргавањем првог 1202. године, као и обртима у односима Стефана и Стреза, као и Борила, између 1207. и 1214. године приближно – постављају на чвршће основе тек браком Стефановог сина Владислава са кћерком Ивана Асена II – за коју се сматрало да се звала Белослава – склопљеним трудом архиепископа Саве. Оснивање аутокефалне Српске архиепископије 1219. и обнова аутокефалне Бугарске патријаршије 1235. године значајна су етапа у реорганизацији византијског света у деценијама његове велике кризе.³⁵ Обнова црквеног јединства на основама реорганизације Цркве

³⁴ OBOLENSKY, D. The Cult of St. Demetrius of Saloniki in the History of Byzantine-Slavonic Relations. – *Balkan Studies*, 15, 1974, p. 3–20; ТАРКОВА-ЗАИМОВА, V. Le culte de saint Démétrius à Byzance et aux Balkans. – In: *Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und in frühen Mittelalter*, eds. V. GJUZELEV, R. PILLINGER, Wien 1987, S. 139–146; ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Στ. Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις στα Βαλκάνια. Η προπαγανδιστική χρήση της λατρείας του αγίου Δημητρίου (τέλη 12ου-13ος αι.). – *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 29, 2019, σ. 91–127.

³⁵ КОМАТИНА, И. Црква и држава у српским земљама, с. 247-300; Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића. Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља Немањића, ур. Љ. МАКСИМОВИЋ, С. ПИРИВАТРИЋ, Београд 2020; PIRIVATRIC, S. The Autocephalous Orthodox Archbishopric of Serbia. A short survey of its foundation. – *Autocéphalies. L'exercice de l'indépendance dans les Églises slaves orientales (IXe-XXIe siècle)*, ed. BLANCHET, М-Н., GABRIEL, F., TATARENKO, L., Roma 2021, pp. 179–207; ГЮЗЕЛЕВ, В. Възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. в светлината на историческите извори. – Във: *Великите Асеновци. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия*, ред. П. ПАВЛОВ, Н. КЪНЕВ, Велико Търново 2016, с. 155–169; БОЖИЛОВ, И. *История на средновековна България*, II, с. 348–372; Цар Иван

и појава нових помесних цркава поставиле су нови и релативно трајан повољни оквир за распрострањивање византијских културних утицаја, а разуме се и за токове српско-бугарске узајамности.

На крају, укратко бисмо истакли да је тада успостављени општи оквир културне и књижевне размене опстао је за приближно век и по, а да је његова матрица заједничког вероисповедања била само повремено угрожена настојањима за унију са римским папом. Политичке тј. династичке породичне везе српских и бугарских владара и хоризонтална покретљивост друштвене елите могли су погодовати процеси-ма узајамности – севастократор Калојан био је родбински повезан и са Немањићима и са Асенима, цар Константин Асен Тих био је двојног порекла, краљ Милутин био је ожењен кћерком цара Георгија Тертера, краљев син и наследник Стефан био је ожењен Теодором, кћерком цара Смилеца, видински господар Шишман био је ожењен кћерком истакнутог Милутиновог великаша, краљева кћерка Ана (Неда) била је удата за његовог сина и наследника, будућег цара Михаила Шишмана, најзад, краљ и будући цар Душан био је ожењен Јеленом, сестром цара Ивана Александра.³⁶ Овде укратко оцртан политички оквир српско-бугарске узајамности показује све већу повезаност дворова и династија почев од последњих деценија 13. века и њихове заједничке брачне стратегије као интерес и правац спољне политике, што није искључило и периоде супротстављености, додуше кратке, колико се може сагледати, као у случају краља Стефана и цара Михаила Шишмана и битке код Велбужда 1330. године. Интегративни династички процеси били су оличени у углавном усаглашеној политици цара Стефана Душана и цара Ивана Александра током грађанског рата у Византији од 1341. до 1355. године, чије је битна карактеристика њихово учешће у власти над делом Римско-византијског царства, видљиво и у одговарајућој титулатури, а на посебан начин и у данас нечитљивој представи вертикалне лозе цара Стефана Душана и царице Јелене изображене у манастиру Матејич.³⁷ Политички оквир српско-бугарске узајамности окончан је надирањем Турака Османлија, најпре њиховим освајањима 1371. године, нестанком бугарских држава до краја 14. века, а потом и српских током наредног 15. века.

Асен II (1218-1241). Сборник по случай 800-годишнината от неговото възшествие на българския престол, ред. В. ГЮЗЕЛЕВ, И. ИЛИЕВ, К. НЕНОВ, Пловдив 2019.

³⁶ *Историја српског народа*, Т. I, ур. С. ЋИРКОВИЋ, Београд 1981; Божилов, И. *История на средновековна България*, Том II, 355 и даље.

³⁷ PIRIVATRIĆ, S. *Partitio Romaniae and Partitio Imperii. Stefan Dušan and Ivan Alexander in the Byzantine Civil War (1341–1354)*. – Вџв: *Византија и славяните*, ГСУ ЦСВП „Иван Дујчев“ Т. 95 (14) 2006, Софија 2010, с. 89–99; ДИМИТРОВА, Е. *Манастир Матејче*, Скопље 2002.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

БОЖИЛОВ, И. *История на средновековна България*, Том II, Християнска България, София 2017.

България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация. Сборник статии от българско-сръбски симпозиум 14–16 септ. 2003, ред. В. ГЮЗЕЛЕВ, А. МИЛТЕНОВА, Р. СТАНКОВА, София 2005.

Великите Асеневици. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия, ред. П. ПАВЛОВ, Н. КЪНЕВ, Велико Търново 2016.

Гласови и слике. Облици комуникације на средњовековном Балкану (IV–XIV век), ур. С. БОЈАНИН, Љ. МИЛАНОВИЋ, М. ЦВЕТКОВИЋ, Београд 2020.

ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР, Ј. О формирању српске редакције старословенског језика. У: *Ђурђеви ступови и будимљанска епархија*, ур. Б. ТОДИЋ, Беране – Београд 2011, с. 43–51.

ГЮЗЕЛЕВ, В. *Възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. в светлината на историческите извори*. – Във: *Великите Асеневици. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия*, ред. П. ПАВЛОВ, Н. КЪНЕВ, Велико Търново 2016, с. 155–169.

ДИМИТРОВА, Е. Манастир Матејче, Скопље 2002.

ДОБЫЧИНА, А. 'Под одним ярмом' с Византией: болгары и болгарские земли в составе Византийской империи (1018–1185). – У: *Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов*, ed. А. НИКОЛОВ, София 2018, с. 476–497.

ЖИВКОВИЋ, Т. *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004.

Зборник радова Византолошког института САНУ, 46, 2009, ур. Љ. МАКСИМОВИЋ.

Историја српског народа, Т. I, ур. С. ЋИРКОВИЋ, Београд 1981.

КОМАТИНА, И. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016.

КОМАТИНА, П. Србија и Дукља у делу Јована Скилице. – *Зборник радова византолошког института* 49, 2012, с. 159–184.

КОМАТИНА, П. *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, Београд 2014.

КОМАТИНА, П. *Константин Порфирогент и рана историја Јужних Словена*, Београд 2021.

Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића. Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља Немањића, ур. Љ. МАКСИМОВИЋ, С. ПИРИВАТРИЋ, Београд 2020.

МЛАДЕНОВИЋ, А. Српска редакција старословенског језика и употреба само танког јера у писању. – *Археографски прилози*, 19, 1998, с. 9–22.

НИКОЛОВА, Б. *Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV в.)*, София 1997.

ПЕНТКОВСКИЈ, А. М. Славянское богослужение византийского обряда и корпус славянских богослужебных книг в конце IX – первой половине X веков. – *Slovéne* 2, 2016, с. 54–120.

ПЕНТКОВСКИЈ, А. М. Славянское богослужение и церковные организации в сербских землях в X–XII веках. – У: *Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви*, ур. М. РАДУЈКО, Београд – Беране 2016, с. 35–61.

ПИРИВАТРИЋ, С. Тирилометодијевске традиције и српске области пре постанка аутокефалне цркве у краљевству Немањића 1219. године. – У: *Свети Тирило и Методије и словенско писано наслеђе (863–2013)*, ур. Ј. РАДИЋ, В. САВИЋ, Београд 2014, с. 103–124.

ПИРИВАТРИЋ, С. Стефан Немања у владарским хијерархијама свога времена. – У: *Владар, монах и светитељ: Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви и српска историја и култура (1113–1216)*, ур. М. РАДУЈКО, Београд 2016, с. 81–108.

ПИРИВАТРИЋ, С. Кнез Владимир и Диоклитија између Римско-византијског и Бугарског царства. У: *У спомен и славу Светог Јована Владимира*, књ. 6–1, ур. В. ЈОВОВИЋ, прот. Г. ПЕРОВИЋ, прот. В. ЏОМИЋ, Цетиње 2018, с. 13–41.

САВИЋ, В. Рани старословенски језик и српска редакцијска писменост нарочито с освртом на *с* и *џ*. – У: *Бурђеви ступови и будимљанска епархија*, ур. Б. ТОДИЋ, Беране – Београд 2011, с. 155–169.

СТАНИШИЋ, В. О старини једнојеровог правописа у словенској писмености. – У: *Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви*, ур. М. РАДУЈКО, Београд – Беране 2016, с. 299–306.

СУБОТИН, Т. Амфилохијеви фрагменти – сведочанство о богослужењу у Српској цркви у 12. веку. – *Црквене студије* 16/2, 2019, с. 571–584.

ТУРИЛОВ, А. А. *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян. Этюды и характеристики*. Москва 2012, с. 103–125.

Цар Иван Асен II (1218-1241). Сборник по случай 800-годишнината от неговото възшествие на българския престол, ред. В. ГЮЗЕЛЕВ, И. ИЛИЕВ, К. НЕНОВ, Пловдив 2019.

ЯГИЧ, В. И. *Мариинское четвероевангелие с примечаниями и приложениями*, Санкт-Петербург, 1883 (= *Codex Marianus Glagoliticus*, ed. V. JAGIĆ, Graz 1960).

REFERENCES

AVENARIUS, A. *Das byzantinische Kultur und die Slawen. Zum Problem der Reception und Transformation (6. bis 12. Jahrhundert)*, München-Vienna 2000.

BILIARSKY, I. La translation des reliques à la capitale du second empire bulgare et les idées du pouvoir. – In: *Liturgica e agiografia tra Roma e Constantinopoli*, ed. K. STANTCHEV, St. PARENTI, Grottaferrata 2007, pp. 329–338.

- Constantine Porphyrogenitus *De administrando imperio*, ed. G. MORAVSCZIK, Washington 1967 (= DAI).
- MARKOVIĆ, M., VOJVODIĆ, D. *Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Ras*, Novi Sad 2021.
- OBOLENSKY, D. *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, London 1971.
- OBOLENSKY, D. The Cult of St. Demetrius of Saloniki in the History of Byzantine-Slavonic Relations. – *Balkan Studies*, 15, 1974, p. 3–20.
- PIRIVATRIĆ, S. Partitio Romaniae and Partitio Imperii. Stefan Dušan and Ivan Alexander in the Byzantine Civil War (1341–1354). – *Византия и славяните/ Byzantium and the Slavis*. ГСУ, ЦСБП. „Иван Дучев“ Т. 95 (14) 2006, София 2010, с. 89–99.
- PIRIVATRIĆ, S. Between Constantinople, Rome and Ohrid. Notes on the Church Organization in Serbian Principalities from 1019 to 1219. – In: *Κύριλλος και Μεθόδιος: Το Βυζάντιο και ο Κόσμος των Σλάβων*, ed. A. ΔΕΛΗΚΑΡΗ, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, 28–30 Νοεμβρίου 2013, Θεσσαλονίκη 2015, p. 655–664.
- PIRIVATRIĆ, S. The alliance of Stefan Nemanja and his brothers with Peter and Asen. – *Bulgaria Mediaevalis*, 8, 2017, p. 473–481.
- PIRIVATRIĆ, S. The Autocephalous Orthodox Archbishopric of Serbia. A short survey of its foundation. – *Autocéphalies. L'exercice de l'indépendance dans les Églises slaves orientales (IXe-XXIe siècle)*, ed. BLANCHET, M.-H., GABRIEL, F., TATARENKO, L., Roma 2021, p. 179–207.
- PIRIVATRIĆ, S. The Byzantine Emperor and Byzantine Heritage in Southeastern Europe (7th–13th centuries). Remarks on the imperial role in processes of acculturation. – In: *Byzantine Heritage in South-Eastern Europe in the Middle Ages*, I, ed. A. TIMOTIN, S. PIRIVATRIĆ, O. IACUBOVSKI, Bucharest 2022, p. 21–36.
- STEPHENSON, P. *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900 – 1204*, Cambridge 2000.
- TAPKOVA-ZAIMOVA, V. Le culte de saint Démétrius à Byzance et aux Balkans. – In: *Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und in frühen Mittelalter*, eds. V. GJUZELEV, R. PILLINGER, Wien 1987, S. 139–146.
- ŽIVKOVIĆ, T. The Goldean Seal of Strojimir. – *Исторички часопис*, 55, 2007, с. 23–29.
- Κύριλλος και Μεθόδιος: Το Βυζάντιο και ο Κόσμος των Σλάβων*, ed. A. ΔΕΛΗΚΑΡΗ, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, 28–30 Νοεμβρίου 2013, Θεσσαλονίκη 2015.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Στ. Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις στα Βαλκάνια. Η προπαγανδιστική χρήση της λατρείας του αγίου Δημητρίου (τέλη 12ου-13ου αι.). – *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 29, 2019, 91–127.
- [*Bǎlgarija i Sǎrbija v konteksta na vizantijskata civilizacija. Sbornik statii ot bǎlgarsko-srǎbski simpozium 14–16 sept. 2003*, red. V. GJUZELEV, A. MILTENOVA, R. STANKOVA, Sofija 2005.
- BOŽILOV, I. *Istorija na srednovekovna Bǎlgarija*, Tom II, Hristijanska Bǎlgarija, Sofija 2017.

- Car Ivan Asen II (1218-1241). Sbornik po slučaj 800-godišnjata ot negovoto vāžšestvie na bālgarskija prestol*, red. V. GJUZELEV, I. ILIEV, K. NENOV, Plovdiv 2019.
- DIMITROVA, E. *Manastir Matejče*, Skoplje 2002.
- DOBYČINA, A. 'Pod odnim jarmoŋ s Vizantiej: bolgary i bolgarskie zemli v sostave Vizantijskoj imperii (1018–1185). – U: *Bālgarsko carstvo. Sbornik v čest na 60-godišnjata na doc. d-r Georgi N. Nikolov*, ed. A. NIKOLOV, Sofija 2018, s. 476–497.
- GJUZELEV, V. Vāzobnovjavaneto na Bālgarskata patriaršija prez 1235 g. v svetlinata na istoričeskite izvori. – Vāv: *Velikite Asenevci. Sbornik s dokladi ot konferencija, posvetena na 830 godini ot vāstaniето na bratjata Petār i Asen, načaloto na Vtoroto bālgarsko carstvo i objavjavaneto na Tārnovo za stolica na Bālgarija i 780 godini ot legitimnoto vāzobnovjavane na Bālgarskata patriaršija*, red. P. PAVLOV, N. KĀNEV, Veliko Tārnovo 2016, s. 155–169.
- Glasovi i slike. Oblici komunikacije na srednjovekovnom Balkanu (IV–XIVvek)*, ur. S. BOJANIN, Lj. MILANOVIĆ, M. CVETKOVIĆ, Beograd 2020.
- GRKOVIĆ-MEJDŽOR, J. O formiranju srpske redakcije staroslovenskog jezika. – U: *Đurđevi stupovi i budimljanska eparhija*, ur. B. TODIĆ, Berane – Beograd 2011, s. 43–51.
- Istorija srpskog naroda*, T. I, ur. S. ĆIRKOVIĆ, Beograd 1981.
- JAGIĆ, V. I. *Mariinskoe četveroevangelie s primečanjima i priloženijami*, Sankt-Peterburg, 1883 (= *Codex Marianus Glagoliticus*, ed. V. JAGIĆ, Graz 1960).
- KOMATINA, I. *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*, Beograd 2016.
- KOMATINA, P. *Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I*, Beograd 2014.
- KOMATINA, P. *Konstantin Porfirogent i rana istorija Južnih Slovena*, Beograd 2021.
- KOMATINA, P. Srbija i Duklja u delu Jovana Skilice. – *Zbornik radova vizantološkog instituta* 49, 2012, s. 159–184.
- Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića. Tematski zborniku čast 800 godina proglašenja kraljevstva i autokefalne arhiepiskopije svih srpskih i pomorskih zemalja Nemanjića*, ur. Lj. MAKSIMOVIĆ, S. PIRIVATRIĆ, Beograd 2020.
- MLADENOVIĆ, A. Srpska redakcija staroslovenskog jezika i upotreba samo tankog jera u pisanju. – *Arheografski prilozi*, 19, 1998, s. 9–22.
- NIKOLOVA, B. *Ustrojstvo i upravljenje na Bālgarskata pravoslavno cārka (IX–XIV v.)*, Sofija 1997.
- PENTKOVSKIJ, A. M. Slavjanskoe bogosluženie i cerkovnye organizacii v serbskih zemljah v X–XII vekah. – U: *Stefan Nemaŋa – prepodobni Simeon Mirotočivi*, ur. M. RADUJKO, Beograd – Berane 2016, s. 35–61.
- PENTKOVSKIJ, A. M. Slavjanskoe bogosluženie vizantijskogo obrjada i korpus slavjanskih bogoslužebnyh knjig v konce IX – pervoj polovine X vekov. – *Slovéne* 2, 2016, s. 54–120.
- PIRIVATRIĆ, S. Ćirilometodijevske tradicije i srpske oblasti pre postanka autokefalne crkve u kraljevstvu Nemanjića 1219. godine. – U: *Sveti Ćirilo i Metodije i slovensko pisano nasleđe (863–2013)*, ur. J. RADIĆ, V. SAVIĆ, Beograd 2014, s. 103–124.

PIRIVATRIĆ, S. Knez Vladimir i Dioklitija između Rimsko-vizantijskog i Bugarskog carstva. – U: *U spomen i slavu Svetog Jovana Vladimira*, knj. 6–1, ur. V. JOVOVIĆ, prot. G. PEROVIĆ, prot. V. DŽOMIĆ, Cetinje 2018, s. 13–41.

PIRIVATRIĆ, S. Stefan Nemanja u vladarskim hijerarhijama svoga vremena. – U: *Vladar, monah i svetitelj: Stefan Nemanja – prepodobni Simeon Mirotočivi i srpska istorija i kultura (1113–1216)*, ur. M. RADUJKO, Beograd 2016, s. 81–108.

SAVIĆ, V. Rani staroslovenski jezik i srpska redakcijska pismenost naročito s osvrtom na ć i đ. – U: *Đurđevi stupovi i budimljanska eparhija*, ur. B. TODIĆ, Berane – Beograd 2011, s. 155–169.

STANIŠIĆ, V. O starini jednojerovog pravopisa u slovenskoj pismenosti. – U: *Stefan Nemanja – prepodobni Simeon Mirotočivi*, ur. M. RADUJKO, Beograd – Berane 2016, s. 299–306.

SUBOTIN, T. Amfilohijevi fragmenti – svedočanstvo o bogoslužjenju u Srpskoj crkvi u 12. veku. – *Crkvene studije* 16/2, 2019, s. 571–584.

TURILOV, A. A. *Mežslavjanskije kul'turnye svjazi èpohi srednevekov'ja i istočnikovedenie istorii i kul'tury slavjan. Ètjudy i karakteristiki*. Moskva 2012, s. 103–125.

Velikite Asenevci. Sbornik s dokladi ot konferencija, posvetena na 830 godini ot vāstanieto na bratjata Petār i Asen, načaloto na Vtoroto bālgarsko carstvo i objavjavaneto na Tārnovo za stolica na Bālgarija i 780 godini ot legitimnoto vāzobnovjavane na Bālgarskata patriaršija, red. P. PAVLOV, N. KĀNEV, Veliko Tārnovo 2016.]

Zbornik radova Vizantološkog instituta SANU, 46, 2009, ur. Lj. MAKSIMOVIĆ.

ŽIVKOVIĆ, T. *Crkvena organizacija u srpskim zemljama (rani srednji vek)*, Beograd 2004.]

POLITICAL FRAMEWORKS OF SERBIAN-BULGARIAN CULTURAL AND LITERARY CONNECTIONS IN THE CONTEXT OF BYZANTINE CIVILIZATION. A FEW OBSERVATIONS ON THE FACTORS OF CULTURAL DIFFUSION

Abstract. The text presents some general observations about the political frameworks of Serbo-Bulgarian cultural reciprocity, i.e., hypothetically assesses the possible role of political relations as a factor in cultural diffusion within the Byzantine world, taking into account also the changing ecclesiastical jurisdiction and practice of a certain church rite – Roman or Byzantine. The following are considered to have been generally favorable frameworks for the processes of Serbo-Bulgarian cultural spreading, i.e., for the impact of the Cyrillo-Methodian tradition in the broader sense: in the early phase (approximately from 870 up to 1019), cases of spiritual or marital kinship (Peter and Simeon, Samuel and Vladimir), the brief period when the Bulgarian Church might have had jurisdiction in certain Serbian regions (post-923), and the existence of a contact zone such as the city of Ras and its area (from the end of the 9th century onwards), especially after the establishment of the bishopric; in the intermediate stage (1019–1219), it was mostly reduced to the actions of Stefan Nemanja in Ras as the

ktetor and benefactor of the Church in the framework of the Archbishopric of Ohrid (last third of the 12th century); in the late stage (after 1219 and 1235 respectively), the main favorable framework was the reorganization of the church into a community of local Orthodox autocephalous churches including the Serbian and Bulgarian church and the relatively numerous examples of marital kinship between Serbian and Bulgarian rulers, which intensified from the end of the 13th century and remained significant until the Ottoman conquests (the era of Stefan Dušan and Ivan Alexander being particularly important), when the political framework for Serbo-Bulgarian reciprocity ended.

Keywords: Serbo-Bulgarian reciprocity, cultural spreading, Cyrillo-Methodian tradition, church jurisdiction, spiritual kinship, marital kinship, Ras, Archbishopric of Ohrid

Srdjan Pirivatrić, Senior Research Fellow, PhD

ORCID ID: 0000-0003-0413-3882

Web of Science Researcher ID: IYS-6675-2023

Serbian Academy of Sciences and Arts

Institute for Byzantine Studies

35, Knez Mihajlova Str., 11 000 Beograd

E-mail: srdjan.pirivatric@vi.sanu.ac.rs